

Article publicat a:

**DONES: HISTÒRIA
I MEMÒRIA A CATALUNYA**

**UNA ALTRA PREHISTÒRIA.
UNA MIRADA DES
DE L'ARQUEOLOGIA
DEL GÈNERE**

Paloma González Marcén

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Museu d'Història
de Catalunya

Venus de Gavà, de ceràmica, trobada a les mines prehistòriques de Gavà, que data del neolític mitjà.
© de la fotografia: Viquipèdia Commons

Tal com érem

Des de l'aparició, al llarg del segle XIX, de la prehistòria i la protohistòria com a camps específics de recerca amb la publicació de la teoria evolucionista de Darwin i la recerca de les arrels ancestrals dels estats nacionals, la nostra cultura les ha concebudes com el lloc que explica el fonament de la nostra identitat i dels nostres comportaments actuals, tant individuals com socials. És en la prehistòria més profunda quan sorgeix la nostra espècie i se'n defineixen les pautes de comportament biològic i cultural. I també és, en les fases més recents, quan apareixen o, com a mínim, es consoliden, tots aquells components materials i socials que conformen les bases de la vida social tal com la coneixem ara: el poder, les desigualtats, l'estat, la transformació i explotació del medi natural, però també les formes de convivència, les expressions i creacions culturals o la inventiva tecnològica.

Les dones, en tant que agents històrics, i la perspectiva de gènere, en tant que aproximació teòrica i metodològica, han tendit a estar absents dels discursos dominants que busquen donar contingut a aquestes característiques originàries de les societats humanes. Això és així tot i que l'estudi de la prehistòria pot proporcionar respostes a alguna de les preguntes clau sobre com s'han construït històricament els sistemes de gènere i com aquests han donat lloc, gairebé universalment, a ideologies i pràctiques de desigualtat social i econòmica i de domini ideològic que afecten especialment les dones.

Un tipus d'argument recurrent per justificar aquesta absència s'ha centrat en les limitacions de les dades de què disposem per investigar aquest període: el registre arqueològic. La recerca prehistòrica ha estat i està fortament tenyida per una noció de ciència positivista que considera que no pot anar més enllà de la descripció i la classificació dels materials arqueològics i dels seus contextos d'aparició. Seguint aquest raonament, s'ha adduït freqüentment que els materials prehistòrics no tenen sexe ni edat, que no podem determinar quina persona els va elaborar o utilitzar, i que, per això, no és possible aprofundir en les relacions de gènere ni considerar la diversitat de l'agència social en el si les comunitats prehistòriques. No obstant això, els últims anys s'ha anat acceptant l'existència d'un conjunt d'evidències arqueològiques, com les restes humanes en contextos funeraris o la iconografia, que informen directament sobre el sexe, l'edat i les activitats de diferents tipus de persones del passat remot.

Tot i així, el reconeixement d'aquest ampli conjunt d'evidències sexuades per part de la recerca no ha revertit en la incorporació del gènere com a problema històric ni com a variable en els relats establerts sobre la prehistòria. Aquesta segona absència té una arrel més profunda que entronca amb la concepció mateixa de la història que caracteritza la recerca (pre)històrica: la variable del gènere o el paper diferencial d'homes i dones s'assumeix com a no rellevant per a la construcció de models explicatius generals de les dinàmiques (pre)històriques i, per tant, és un objecte d'estudi que només s'ha de considerar de forma secundària. L'estudi de les dones prehistòriques i dels sistemes de construcció de gènere es concep, per tant, com un camp particular, tancat en si mateix, destinat gairebé exclusivament a obtenir informació per poblar les imatges divulgatives amb representacions femenines. De fet, la major part de les interpretacions de la prehistòria de la península Ibèrica (i en gran mesura també de les prehistòries mediterrània i europea) s'estructuren al voltant d'un nombre limitat de temes per als quals s'assumeix que la incidència dels sistemes de gènere és socialment, econòmicament i històricament poc significativa: l'organització i els canvis en els sistemes d'obtenció de recursos alimentaris i matèries primeres, el desenvolupament tecnològic, les xarxes d'intercanvi i comerç o les formes d'organització sociopolítica.

L'arqueologia feminista i del gènere ha defensat els darrers anys la necessitat d'incorporar a aquestes variables estructuradores del relat sobre la prehistòria tres temes principals de recerca: la construcció social del gènere i les pràctiques que se'n deriven; la divisió sexual del treball i la seva imbricació en els sistemes de producció i reproducció, i la centralitat de les activitats quotidianes de manteniment en les diferents formes d'organització econòmica i política de les societats (Hernando, 2002; Dommasnes *et al.*, 2010; Geller 2016). Es tracta, en conseqüència, d'iniciar l'escriptura d'una altra prehistòria amb altres escales d'observació i altres cadències de continuïtat i canvi que ens acostin a la vida concreta de les persones del passat i que aportin arguments sobre les raons històriques de les desigualtats socials i sexuals.

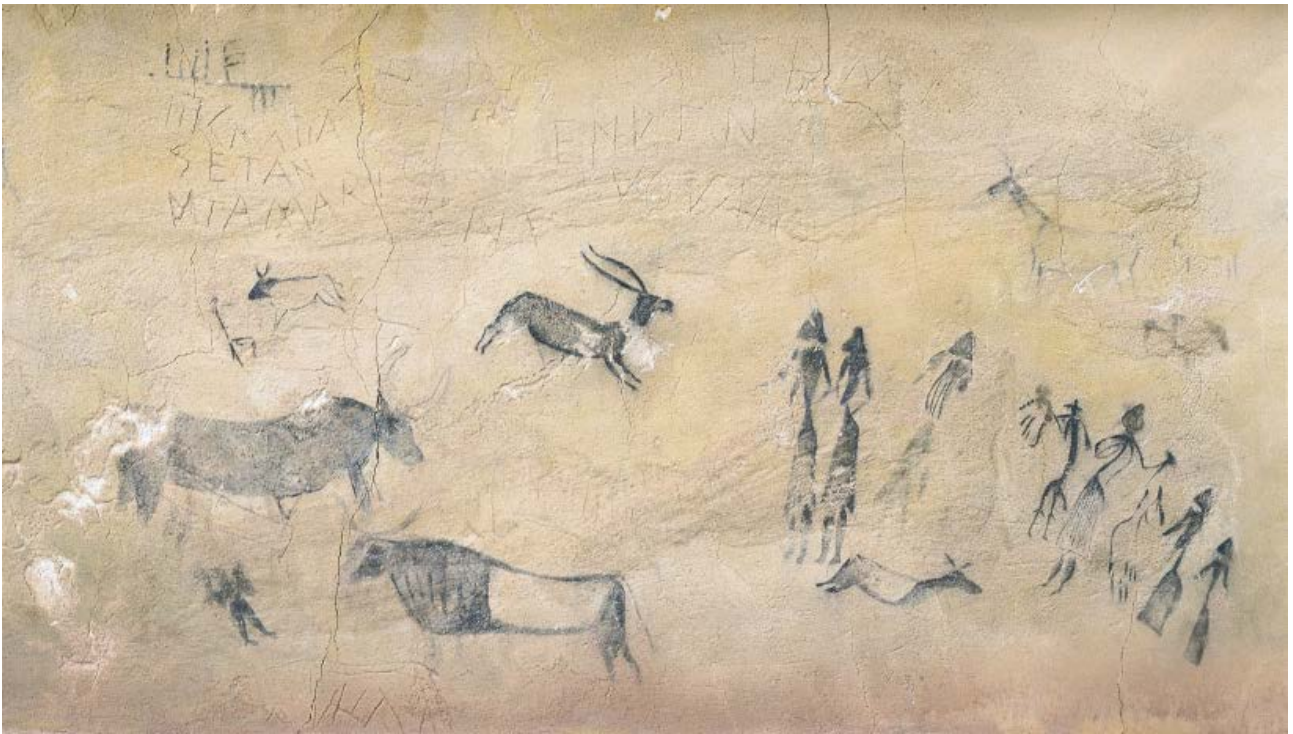
Construint identitats

L'existència de sistemes de gènere netament establerts en els grups prehistòrics està documentada de manera clara en el registre arqueològic català, probablement des del quart mil·lenni o fins i tot abans, en una etapa de transició entre els últims grups caçadors-recol·lectors de l'epipaleolític i les primeres comunitats agrícoles del neolític. En les anomenades pintures llevantines, que s'estenen des dels Pirineus Orientals fins al sud-est de la península Ibèrica, es representen de forma esquemàtica escenes de caça, recol·lecció o rituals, en abrïcs i parets situats estratègicament en el paisatge, com el conjunt rupestre de la serra de la Pietat a Uldecona (Montsià) o les pintures de la Roca dels Moros al Cogul (Garrigues). S'hi mostren escenes amb animals, especialment cérvols i cabres, persones, homes, dones i, ocasionalment, infants, així com una gran abundància d'elements de la seva cultura material com ara vestits, ornaments, arcs, fletxes, cistells o cordes.

Resulta especialment interessant constatar que la representació gràfica de personatges masculins i femenins està molt definida i estandarditzada: els homes es mostren nus, si bé molts d'ells amb elements d'adorn o protecció, mentre que les dones se solen representar amb el tors nu, faldilles i cabells llargs. A més de la reiteració de les formes de representació formalitzada de personatges femenins i masculins, també es constata que tenen un paper diferent a les escenes. En línies generals, les escenes de caça estan majoritàriament protagonitzades per homes armats amb grans arcs, mentre que les dones apareixen fonamentalment relacionades amb activitats agrícoles, de recol·lecció o rituals i, en ocasions, associades a representacions d'infants (Escoriza, 2002).

En aquestes pintures veiem que en les societats a cavall entre els últims grups caçadors-recol·lectors i els primers grups camperols del neolític, la construcció social i cultural d'identitats de gènere masculí i femení, que segurament es remunta a les fases finals del paleolític,¹ està plenament consolidada, tant pel que fa a l'aparença física i la cultura material associada (abillament, adorns, pentinats), com a la vinculació gràfica a certes activitats: els homes a la caça i els enfrontaments, les dones a la recol·lecció i l'agricultura.

1 - No entrarem aquí, malgrat l'enorme interès que presenten, en els nombrosos estudis, fonamentalment realitzats per arqueòlogues, sobre la divisió sexual del treball i els sistemes de gènere en el paleolític mitjà i superior, que plantegen noves lectures interpretatives per a aquestes primeres societats humanes (Soffer et al., 2000; Lupo & Schmitt 2002; Stiner & Kuhn, 2009).

Pintura rupestre de les coves del Cogul, a les Garrigues. S'hi representa una dansa fàl·lica.
© de la fotografia: Photoaisa

La riquesa iconogràfica de les pintures llevantines ha generat múltiples interpretacions del seu significat ritual i ideològic. No obstant això, l'únic que podem assegurar amb la informació disponible és que, a hores d'ara, ens trobem davant societats on la construcció cultural del gènere està clarament establerta i associada, en termes generals, a tasques diferenciades dins de la comunitat. Tot i que tradicionalment aquestes pintures s'han llegit en termes de dominància de la ideologia caçadora-guerrera i de rituals xamànics liderats per homes,² no hi ha indicadors que permetin vincular aquestes representacions a desigualtats de caràcter sociosimbòlic.

Més aviat al contrari, l'única troballa arqueològica del nord-est peninsular que ens permet fonamentar interpretacions sobre la representacions religioses-simbòliques sexuades és l'anomenada *Venus de Gavà*, ja en el període del neolític i amb un sistema camperol consolidat. Es tracta d'una petita figura femenina de ceràmica de 16 centímetres d'alt, trobada l'any 1994 en el reompliment d'un dels pous del complex miner neolític de Can Tintorer, a Gavà (Baix Llobregat), que va ser explotat al llarg de més de 500 anys al quart mil·lenni.

2 - S'ha popularitzat descriure el panell de la Roca dels Moros del Cogul on apareixen, al costat d'un grup de cérvols i cabres, vuit dones en primer pla i una figura masculina més petita en segon pla com a «dansa fàl·lica» o «dones ballant al voltant d'un home». No hi hauria, potser, altres possibles interpretacions?

La interpretació d'aquesta figureta s'ha equiparat als cultes a la fertilitat que, en altres zones d'Europa, a la Mediterrània i al Pròxim Orient, s'associen a l'existència de figuretes femenines similars (Bosch & Estrada, 1994).

Precisament, la recerca portada a terme a les mines de Can Tintorer, on s'extreia variscita i es transformava en ornaments per a intercanvi regional i supraregional, sembla indicar que el treball i l'accés als recursos s'organitzaven de forma comunitària, sense que s'hi puguin inferir desigualtats internes de cap tipus (Borrell *et al.*, 2015). No sembla que fos aquest el cas en grups contemporanis propers que probablement operaven com a intermediaris en l'intercanvi de la variscita, altament valorada i vinculada, probablement, a pràctiques culturals d'ostentació i prestigi. Al jaciment arqueològic de la Bòbila Madurell-Gambús, situat a cavall dels municipis de Sant Quirze del Vallès i Sabadell (Vallès Occidental), s'han excavat des del començament del segle XX més de cent inhumacions en fossa, majoritàriament individuals, moltes de les quals amb abundants ofrenes funeràries compostes per ornaments de variscita, objectes de procedència exògena com ara destrals polides i nuclis de sílex, punxons d'os o recipients ceràmics de gran qualitat. Tot i que se suggereixen alguns patrons diferencials de les ofrenes entre homes, dones i infants, i si bé aquesta línia de recerca continua oberta, no sembla que ens trobem, de moment, davant grups jerarquitats basats en un sistema de gènere, encara que hi hagi indicis de l'existència d'una certa divisió sexual del treball i de certs objectes que connoten identitats sexuals diferenciades (Duboscq, 2014). Més aviat apunten la presència de grups, potser familiars, que van imposar un accés desigual a cert tipus de productes relacionats amb l'ostentació i la diferenciació simbòlica. Prova de la fragilitat i el caràcter efímer d'aquestes expressions de desigualtat és la seva fi, relativament abrupta, seguida de l'aparició de grups caracteritzats tant per pràctiques de convivència comunitària, tal com mostren les grans cabanes i els repertoris ceràmics destinats a la transformació i el consum d'aliments en grup, com per l'adopció de rituals funeraris col·lectius (Plasencia, 2016).

Així doncs, al llarg de la prehistòria al nord-est de la península Ibèrica sembla que ens trobem davant societats en què la construcció social del gènere no va implicar aparentment l'establiment de desigualtats econòmiques ni d'accés al poder. Hi ha indicis que la resolució de possibles conflictes socials interns podia haver estat regulada en l'àmbit domèstic reforçant rituals de cohesió i pràctiques de gestió i consum comunitari dels recursos. Ara bé, això no implica que es tractés de societats totalment pacífiques sense pràctiques violentes. Tenim clars exemples d'enfrontaments amb arcs i fletxes que van afectar tant persones concretes com grups amplis. A la Costa de Can Martorell, en una cova artificial excavada fa pocs anys a Dosrius (Maresme) es van trobar els esquelets de prop de 200 persones, majoritàriament joves i amb una repre-

sentació equilibrada d'homes i dones, associats a més de 60 puntes de fletxa de sílex (Mercadal i Aliaga, 2003). Tot sembla indicar que són el resultat d'un atac massiu que va afectar de ple una comunitat, amb la qual cosa es mostra l'existència d'episodis d'intensa confrontació intergrupals. I també mostra que l'exercici d'una violència tecnificada, en aquells moments per mitjà d'arcs i fletxes, es trobava plenament integrada en les pràctiques polítiques i culturals d'aquestes societats camperoles de la segona meitat del tercer mil·lenni.

No obstant això, poc se sap de l'organització política d'aquests grups prehistòrics del final del neolític i el començament de l'edat del bronze. Una troballa única i excepcional feta el 2004 ha obert la porta a nous plantejaments que, a més, també suggereixen noves interpretacions sobre la relació entre les dones i el poder durant la prehistòria. Aquell mateix any es va descobrir una cavitat càrstica de la serra de Sant Joan de Montanissell, a l'Alt Urgell, dins la qual s'havien dipositat, a manera de cambra funerària, les restes de vuit persones fa uns 3.550 anys, a la segona meitat del segon mil·lenni aC. L'excepcionalitat de la troballa consisteix, juntament amb el bon estat de conservació dels esquelets, en el lloc i les característiques d'aquesta cambra funerària natural i en el fet que la persona principal del conjunt funerari fos una dona, d'uns 45 anys, guarnida amb collarets i braçalets de metall i una diadema trobada als seus peus. Aquesta «Senyora de la Muntanya», com l'ha anomenat l'equip que ha dut a terme la recerca, estava envoltada pels cossos de nens, nenes, dones joves i un únic home adult col·locat en una zona lateral de la cavitat. Les anàlisis genètiques practicades exclouen una vinculació familiar directa entre aquest grup de persones, de manera que cal proposar una interpretació en termes de relacions polítiques de la singular posició social d'aquesta «Senyora de la Muntanya» (Armentano *et al.*, 2015).

Escenaris de canvi

Cap a final del segon mil·lenni aC es comencen a produir certs canvis que desembocaran en transformacions profundes en l'organització social i política del nord-est peninsular. La consolidació de les activitats agropecuàries comportarà una voluntat de millora de la tecnologia agrícola, amb el consegüent augment de la producció, i una fixació cada vegada més gran de la creixent població al territori, amb la consegüent adopció gradual de formes constructives més sòlides mitjançant l'arquitectura de tovet (Bosch i Santacana, 2009). Aquests canvis tindran un efecte directe en l'organització dels espais de convivència quotidiana, habitatges i poblats, en els quals les activitats de manteniment tendiran a separar-se de l'entorn de producció agrícola i se segregaran en unitats més petites, que possiblement allotjaran unitats familiars no extenses.

D'altra banda, si bé només es disposa d'indicis indirectes, l'adopció d'una agricultura intensiva de guaret i l'ús de l'arada des de la fi del segon mil·lenni no són en absolut descartables atenint-se a l'augment de producció agrícola que es constata en els assentaments prehistòrics d'aquesta època (Alonso, 2016). De ben segur, aquests canvis profunds en les tècniques agrícoles van haver d'afectar també l'organització del treball de les comunitats, incloent-hi la divisió sexual de les tasques.

Ja cap al final del segon mil·lenni i el començament del primer mil·lenni aC, aquestes tendències s'acceleren amb la generalització de la producció i intercanvi d'objectes metàl·lics, incentivats pels creixents excedents agrícoles i l'apropiació de nous valors culturals de l'anomenada Cultura dels Camps d'Urnes, que acabaran reformulant el sistema de gènere i d'ideologia comunitària d'arrel neolítica en termes de jerarquia política i d'acumulació diferencial. Les grans necròpolis d'urnes cineràries d'aquesta etapa, tot i que encara insuficientment estudiades des d'una perspectiva de diferències de gènere, semblen mostrar patrons binaris de cultura material associada a la presència destacada de navalles d'afaitar, espases i altres tipus d'armament a les tombes masculines.

Aquest canvi dràstic es pot explicar per la posició d'avantatge que adquireixen els homes en la nova organització del treball i de la convivència. L'apropiació per part dels homes de l'espai extern als poblats, tant amb relació al treball agrícola com a l'accés, mitjançant l'intercanvi, als nous béns i tecnologies, i l'especialització de les dones en aquelles activitats i processos de producció que tenen lloc a l'interior dels poblats i fins i tot dels habitatges, anirien marcant de mica en mica no només una divisió tècnica del treball, sinó una divisió en l'accés al poder. Un poder fonamentat en l'accés diferencial a les matèries primeres, als nous instruments de producció, al coneixement de les noves tecnologies i a les xarxes de comunicació i intercanvi, i consolidat pel monopoli, físic i simbòlic, d'una activitat que fins llavors només s'havia posat en pràctica contra «els altres», la guerra, que posa en marxa una espiral de jerarquització que acabarà afectant tota la comunitat.

L'àmbit domèstic de les activitats de manteniment passarà de ser el centre de l'organització política, social i productiva dels grups a convertir-se en un àmbit fragmentat que cal controlar i supeditar, tant pel que fa a la producció com a la reproducció, per assegurar així la filiació hereditària i l'acumulació segregada de béns de consum i prestigi. És en aquest nou paisatge de grups cada vegada més interconnectats caracteritzat pel control guerrer del territori i de l'intercanvi, on les dones no només es van veure desplaçades a un paper de subordinació malgrat la seva tasca estructural de manteniment de la vida social, sinó que el seu treball productiu es va reconduir, segurament no sense resistència, a sustentar aquestes noves formes socials altament jerarquitzades.

De fet, la cultura ibèrica, que es comença a formar a partir del segle VII aC, es pot considerar la culminació i l'aprofundiment d'aquest procés que caracteritza el final de la prehistòria al nord-est de la península Ibèrica. S'hi mostren ja clarament els trets de la societat fortament jerarquitzada, guerrera i amb els territoris polítics ben delimitats que s'havia gestat al començament del primer mil·lenni aC. Gran part dels habitatges dels jaciments ibèrics del nord-est peninsular presenten trets comuns pel que fa a la mida i les formes de construcció. Sembla que es tractava d'espais multifuncionals de vida quotidiana destinats a la producció i transformació de productes alimentaris i a l'elaboració dels estris necessaris per al manteniment i la cura dels grups socials que els habitaven. Però fins i tot als assentaments de menys grandària es documenten certs canvis, probablement relacionats amb les transformacions socials i polítiques del període. Estructures arquitectòniques que presenten elements de caràcter singular per la mida, la forma de construcció o el contingut s'han interpretat com a llocs «públics». En diversos casos s'han documentat evidències d'un increment (i possible centralització) de la producció de teixits i aliments en espais determinats dins d'alguns poblats com, per exemple, el de Mas Boscà de Badalona i el de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, al Barcelonès.

Els materials arqueològics que es troben en aquests edificis són els mateixos que apareixien als altres àmbits domèstics: fusaioles, pesos de teler, molins barquiformes, etc., però generalment en més quantitat. Sembla que ens trobem davant d'una intensificació de la producció tèxtil i alimentària que supera les formes de la producció a escala domèstica de l'etapa anterior. En la fase de l'Ibèric Ple emergeixen elits que habiten en grans residències i semblen haver-se apropiat de part de la producció com a estratègia per consolidar la jerarquització social. Es documenta un augment dels conflictes bèl·lics entre comunitats (aparició de fortificacions i augments de les tombes de guerrers), el control de les pràctiques rituals (als «edificis públics») i la centralització d'alguns processos productius, començant per algunes formes de treball relacionades amb les activitats de manteniment. És possible que l'evidència que mostra la intensificació de la producció de teles i aliments en certs edificis singulars dels assentaments ibèrics hagi implicat una pressió de les elits sobre els grups domèstics, o específicament sobre les dones, per aconseguir una producció i un consum més grans relacionats amb les formes de control i exhibició de la riquesa social. Tot i que no sembla que les elits ibèriques tinguessin un domini total de la producció de teixits o aliments, l'augment de la productivitat lligada a aquestes activitats de manteniment va poder implicar l'existència d'alguna forma de treball dependent, probablement femení (González Marcén *et al.*, 2007).

En qualsevol cas, sembla que, tant en aquest com en altres exemples històrics coneguts, l'aparició de l'estratificació es va basar, almenys parcialment, en el control de les activitats en l'àmbit domèstic i la supeditació del treball de les dones a la reproducció de formes socials jerarquitzades.

Conclusions

Reprement les preguntes inicials d'aquest text, tot sembla indicar que, en el cas específic del nord-est de la península Ibèrica, en els pocs centenars d'anys que van des de la segona meitat del segon mil·lenni aC a l'aparició de la cultura ibèrica, les transformacions econòmiques i polítiques van conduir a una relació diferent d'homes i dones amb el poder. Tot i que encara disposem de pocs estudis encaminats a establir pautes, avenços i retrocessos en aquest procés, tot indica que és en l'articulació de les activitats de manteniment quotidià i en la reproducció amb la resta d'activitats (productives, socials i polítiques) on trobarem les respostes a aquestes qüestions.

Des d'una perspectiva més àmplia, la construcció de sistemes de gènere i l'articulació amb les formes de producció i reproducció, especialment amb les activitats de manteniment de la vida social, aporten les claus, fins ara tot just considerades, per entendre no només l'aparició de les desigualtats sexuals, sinó per, en general, acostar-nos a les pràctiques i les formes socials i ideològiques que fonamenten el nostre món actual. Unes pràctiques, protagonitzades per éssers humans diversos i amb identitats plurals que l'arqueologia feminista proposa com l'eix estructurador d'un nou relat sobre la (pre)història.

Textos en castellano

OTRA PREHISTORIA. UNA MIRADA DESDE LA ARQUEOLOGÍA DEL GÉNERO

Paloma González Marcén

Tal como éramos

Desde la aparición, a lo largo del siglo XIX, de la prehistoria y la protohistoria como campos específicos de investigación de la mano de la publicación de la teoría evolucionista de Darwin y de la investigación de las raíces ancestrales de los estados nacionales, nuestra cultura las ha concebido como el lugar que explica el fundamento de nuestra identidad y de nuestros comportamientos actuales, tanto individuales como sociales. Es en la prehistoria más profunda cuando surge nuestra especie y se definen sus pautas de comportamiento biológico y cultural. Y también es, en sus fases más recientes, cuando aparecen o, como mínimo, se consolidan, todos aquellos componentes, materiales y sociales, que conforman las bases de la vida social tal como la conocemos ahora: el poder, las desigualdades, el estado, la transformación y explotación del medio natural, pero también las formas de convivencia, las expresiones y creaciones culturales o la inventiva tecnológica.

Las mujeres, en tanto que agentes históricos, y la perspectiva de género, en tanto que aproximación teórica y metodológica, han tendido a estar ausentes en los discursos dominantes que buscaban dar contenido a estas características originarias de las sociedades humanas. A pesar de ello, el estudio de la prehistoria puede proporcionar respuestas a alguna de las preguntas clave sobre cómo se han construido históricamente los sistemas de género y cómo estos han dado lugar, casi universalmente, a ideologías y prácticas de desigualdad social y económica y de dominio ideológico que afectan especialmente a las mujeres.

Un tipo de argumento recurrente para justificar esa ausencia se ha centrado en las limitaciones de los datos con los que contamos para investigar este periodo: el registro arqueológico. La investigación prehistórica ha estado y está fuertemente teñida por una noción de ciencia positivista que considera que no puede ir más allá de la descripción y la clasificación de los materiales arqueológicos y de sus contextos de aparición. Siguiendo este razonamiento, se ha aducido frecuentemente que los materiales prehistóricos no tienen sexo ni edad, que no podemos determinar qué persona los elaboró o utilizó, y que, por ello, no es posible profundizar en las relaciones de género ni contemplar la diversidad de la agencia social en el seno de las comunidades prehistóricas.

A pesar de ello, en los últimos años se ha ido aceptando la existencia de un conjunto de evidencias arqueológicas, como los restos humanos en contextos funerarios o la iconografía, que informan directamente sobre el sexo, la edad y las actividades de diferentes tipos de personas del pasado remoto.

De todas formas, el reconocimiento de este amplio conjunto de evidencias sexuadas por parte de la investigación no ha revertido en la incorporación del género como problema histórico ni como variable en los relatos establecidos sobre la prehistoria. Esta segunda ausencia tiene una raíz más profunda que entronca con la propia concepción de la historia que caracteriza la investigación (pre)histórica: la variable del género o el papel diferencial de hombres y mujeres se asume como no relevante para la construcción de modelos explicativos generales de las dinámicas (pre)históricas y, por lo tanto, no es un objeto de estudio a considerar más que de forma secundaria. El estudio de las mujeres prehistóricas y de los sistemas de construcción de género se concibe, por lo tanto, como un campo de estudio particular, cerrado en sí mismo, casi destinado exclusivamente a obtener información para poblar las imágenes divulgativas con representaciones femeninas. De hecho, la mayor parte de las interpretaciones de la prehistoria de la península ibérica (y en gran medida también de la prehistoria mediterránea y europea) se estructuran en torno a un limitado número de temas por los que se asume que la incidencia de los sistemas de género son social, económica e históricamente poco significativos: la organización y los cambios en los sistemas de obtención de recursos alimentarios y materias primas, el desarrollo tecnológico, las redes de intercambio y comercio o las formas de organización sociopolítica.

La arqueología feminista y del género ha defendido en los últimos años la necesidad de incorporar a estas variables estructuradoras del relato sobre la prehistoria tres temas principales de investigación: la construcción social del género y las prácticas que se derivan, la división sexual del trabajo y su imbricación en los sistemas de producción y reproducción, y la centralidad de las actividades cotidianas de mantenimiento en las diferentes formas de organización económica y política de las sociedades (Hernando, 2002; Dommasnes *et al.*, 2010; Geller 2016). Se trata, en consecuencia, de iniciar la escritura de otra prehistoria con otras escalas de observación y otras cadencias de continuidad y cambio, que nos acerquen a la vida concreta de las personas del pasado y que aporten argumentos sobre las razones históricas de las desigualdades sociales y sexuales.

Construyendo identidades

La existencia de sistemas de género netamente establecidos en los grupos prehistóricos está documentada de manera clara en el registro arqueológico catalán, probablemente desde el VI milenio o incluso antes, en una etapa de transición entre los últimos grupos cazadores-recolectores del Epipaleolítico y las primeras comunidades agrícolas del Neolítico. En las llamadas pinturas levantinas, que se extienden desde los Pirineos orientales hasta el sureste de la península ibérica, se representan de forma esquemática escenas de caza, recolección o rituales, en abrigos y paredes situados estratégicamente en el paisaje, como el conjunto rupestre de la sierra de la Pietat en Uldecona (Montsià) o las pinturas de la Roca dels Moros en El Cogul (Les Garrigues). En ellos, se muestran escenas con animales, especialmente ciervos y cabras, personas, hombres, mujeres y, ocasionalmente, criaturas, así como una gran cantidad de elementos de su cultura material como vestidos, ornamentos, arcos, flechas, cestos o cuerdas.

Resulta especialmente interesante constatar que la representación gráfica de personajes masculinos y femeninos está muy definida y estandarizada: los hombres se muestran desnudos, aunque muchos de ellos con elementos de adorno o de protección, mientras que las mujeres suelen representarse con el torso desnudo, falda y cabello largo. Además de la reiteración de las formas de representación formalizada de personajes femeninos y masculinos, también se constata su diferente papel en las escenas. En líneas generales, las escenas de caza están mayoritariamente protagonizadas por hombres armados con grandes arcos, mientras que las mujeres aparecen fundamentalmente relacionadas con actividades agrícolas, de recolección o rituales y, en ocasiones, asociadas a representaciones de criaturas (Escoriza, 2002).

En esas pinturas observamos que, en esas sociedades a caballo entre los últimos grupos cazadores-recolectores y los primeros grupos campesinos del Neolítico, la construcción social y cultural de identidades de género masculino y femenino, que seguramente se remonta a las fases finales del Paleolítico,¹ está plenamente consolidada, tanto en su apariencia física y la cultura material asociada (atavío, adornos, peinados) como en su vinculación gráfica a ciertas actividades: los hombres a la caza y los enfrentamientos, las mujeres a la recolección y la agricultura.

1 - No entraremos aquí, a pesar de su enorme interés, en los numerosos estudios, fundamentalmente realizados por arqueólogas, sobre la división sexual del trabajo y los sistemas de género en el Paleolítico medio y superior, que plantean nuevas lecturas interpretativas para estas primeras sociedades humanas (Soffer et al., 2000; Lupo & Schmitt 2002; Stiner & Kuhn, 2009).

La riqueza iconográfica de las pinturas levantinas ha generado múltiples interpretaciones de su significado ritual e ideológico. A pesar de ello, actualmente, lo único que podemos asegurar con la información disponible es que nos encontramos ante sociedades en las que la construcción cultural del género está claramente establecida y, asociada, en términos generales, a tareas diferenciadas dentro de la comunidad. A pesar de que tradicionalmente estas pinturas se hayan leído en términos de dominancia de la ideología cazadora-guerrera y de rituales chamánicos liderados por hombres,² no se dispone de indicadores que permitan vincular esas representaciones a desigualdades de orden socio-simbólico.

Más bien al contrario, el único hallazgo arqueológico del noreste peninsular que nos permite fundamentar interpretaciones sobre las representaciones religioso-simbólicas sexuadas es la conocida como *Venus de Gavà*, ya en el periodo del Neolítico, con un sistema campesino consolidado. Se trata de una pequeña figura femenina de cerámica, de dieciséis centímetros de alto, encontrada en 1994 en el relleno de uno de los pozos del complejo minero neolítico de Can Tintorer en Gavà (Baix Llobregat), que fue explotado durante más de quinientos años en el IV milenio. La interpretación de esta figurita se ha equiparado a los cultos a la fertilidad que, en otras zonas de Europa, en el Mediterráneo y en Oriente Próximo, se asocian a la existencia de figuritas femeninas similares (Bosch & Estrada, 1994).

Precisamente, la investigación realizada en las minas de Can Tintorer, donde se extraía variscita y se transformaba en ornamentos para su intercambio regional y suprarregional, parece indicar que el trabajo y el acceso a los recursos se organizaba de forma comunitaria, sin que se puedan inferir desigualdades internas de ningún tipo (Borrell *et al.*, 2015). No se diría que ese era el caso en grupos contemporáneos cercanos que probablemente operaran como intermediarios en el intercambio de la variscita, altamente valorada y vinculada, probablemente, a prácticas culturales de ostentación y prestigio. En el yacimiento arqueológico de Bòbila Madurell-Gambús, situado a caballo de los municipios de Sant Quirze del Vallès y Sabadell (Vallès Occidental), se han excavado, desde principios del siglo XX, más de cien inhumaciones en fosa, mayoritariamente individuales, muchas de ellas con abundantes ofrendas funerarias compuestas por ornamentos de variscita, objetos de procedencia exógena como hachas pulidas y núcleos de sílex, punzones de hueso o recipientes

2 - Se ha popularizado describir el panel de la Roca dels Moros de El Cogul, donde aparecen, al lado de un grupo de ciervos y cabras, ocho mujeres en primer plano y una figura masculina más pequeña en segundo plano como «danza fálica» o «mujeres bailando en torno a un hombre». ¿Habría quizá otras posibles interpretaciones?

cerámicos de gran calidad. Aunque se sugieren algunos patrones diferenciales de las ofrendas entre hombres, mujeres y criaturas, y aunque esta línea de investigación sigue abierta, no parece que nos encontremos, de momento, ante grupos jerarquizados en base a un sistema de género, aunque existan indicios de la existencia de una cierta división sexual del trabajo y de ciertos objetos que connotan identidades sexuales diferenciadas (Duboscq, 2014). Más bien, sugiere la presencia de grupos, tal vez familiares, que impusieron un acceso desigual a cierto tipo de productos relacionados con la ostentación y la diferenciación simbólica. Prueba de la fragilidad y el carácter efímero de esas expresiones de desigualdad es su final, relativamente abrupto, seguido de la aparición de grupos caracterizados tanto por prácticas de convivencia comunitaria, tal como muestran las grandes cabañas y los repertorios cerámicos destinados a la transformación de alimentos y a su consumo en grupo, como por la adopción de rituales funerarios colectivos (Plasencia, 2016).

Así pues, a lo largo de la prehistoria, en el noreste de la península ibérica, se diría que nos encontramos ante sociedades en las que la construcción social del género no implicó aparentemente el establecimiento de desigualdades económicas ni de acceso al poder. Existen indicios de que la resolución de posibles conflictos sociales internos podía haber estado regulada en el ámbito doméstico, lo que reforzaría rituales de cohesión y prácticas de gestión y consumo comunitario de los recursos. Ahora bien, ello no implica que se tratara de sociedades totalmente pacíficas sin prácticas violentas. Disponemos de claros ejemplos de enfrentamientos con arcos y flechas que afectaron tanto a personas concretas como a amplios grupos de personas. En la Costa de Can Martorell, en una cueva artificial excavada hace algunos años en Dosrius (Maresme), se encontraron los esqueletos de cerca de doscientas personas, mayoritariamente jóvenes con una representación equilibrada de hombres y mujeres, asociados a más de sesenta puntas de flecha de sílex (Mercadal; Aliaga, 2003). Todo parece indicar que es el resultado de un ataque masivo que afectó de pleno a una comunidad, lo que demuestra la existencia de episodios de intensa confrontación intergrupal, y muestra también que el ejercicio de una violencia tecnificada, en esos momentos por medio de los arcos y las flechas, se encontraba plenamente integrada en las prácticas políticas y culturales de esas sociedades campesinas de la segunda mitad del III milenio.

A pesar de ello, poco se sabe de la organización política de esos grupos prehistóricos de finales del Neolítico y principios de la Edad del Bronce. Un hallazgo único y excepcional, realizado en el 2004, ha abierto la puerta a nuevos planteamientos y, además, sugiere también nuevas interpretaciones sobre la relación entre las mujeres y el poder durante la prehistoria. Aquel mismo año, en la sierra de Sant Joan de Montanissell en L'Alt Urgell, se descubrió una cavidad cárstica con los restos de ocho personas que fueron depositadas,

a manera de cámara funeraria, hace unos 3.550 años, en la segunda mitad del II milenio aC. La excepcionalidad del hallazgo reside, no solo en el buen estado de conservación de los esqueletos, sino también en el lugar y las características de la cámara funeraria natural y en el hecho de que la persona principal del conjunto funerario fuera una mujer, de unos 45 años, adornada con collares y pulseras de metal, y con una diadema a sus pies. Esta «señora de la montaña», como la ha denominado el equipo que ha llevado a cabo la investigación, estaba rodeada por los cuerpos de niños, niñas, mujeres jóvenes y un único hombre adulto colocado en una zona lateral de la cavidad. Los análisis genéticos realizados excluyen una vinculación familiar directa entre este grupo de personas, de manera que hay que proponer una interpretación en términos de relaciones políticas de la singular posición social de esta «señora de la montaña» (Armentano *et al.*, 2015).

Escenarios de cambio

Hacia finales del II milenio aC empiezan a producirse ciertos cambios que desembocarán en transformaciones profundas en la organización social y política del noreste peninsular. La consolidación de las actividades agropecuarias comportará una voluntad de mejora de la tecnología agrícola, con el consiguiente aumento de la producción, y una cada vez mayor fijación de la creciente población en el territorio, con la consiguiente adopción gradual de formas constructivas más sólidas, mediante la arquitectura de adobe grueso (Bosch; Santacana, 2009). Estos cambios tendrán un efecto directo sobre la organización de los espacios de convivencia cotidiana, viviendas y poblados, en los que las actividades de mantenimiento tenderán a separarse del entorno de producción agrícola y se segregarán en unidades más pequeñas, que posiblemente albergarán unidades familiares no extensas.

Además, aunque solo se dispone de indicios indirectos, la adopción de una agricultura intensiva de barbecho, con el uso del arado desde finales del II milenio, no es en absoluto descartable teniendo en cuenta el aumento de producción agrícola que se constata en los asentamientos prehistóricos de esa época (Alonso, 2016). Está claro que estos cambios profundos en las técnicas agrícolas debieron afectar también a la organización del trabajo de las comunidades, incluida la división sexual de las labores.

Hacia finales del II milenio y principios del primer milenio aC, esas tendencias se aceleran con la generalización de la producción y el intercambio de objetos metálicos, incentivadas por los mayores excedentes agrícolas, y la apropiación de nuevos valores culturales de la llamada cultura de los campos de urnas, que acabarán reformulando el sistema de género y de ideología comunitaria de raíz neolítica en términos de jerarquía política y de acumulación

diferencial. Las grandes necrópolis de urnas cinerarias de esta etapa, aunque todavía insuficientemente estudiadas desde una perspectiva de diferencias de género, parecen mostrar patrones binarios de cultura material asociada con la presencia destacada de navajas de afeitar, espadas y otros tipos de armamento en las tumbas masculinas.

Este cambio drástico puede encontrar sus razones en la posición de ventaja que alcanzan hombres en la nueva organización del trabajo y de la convivencia. La apropiación por parte de los hombres del espacio externo a los poblados, tanto en relación con el trabajo agrícola como con el acceso, mediante el intercambio, a los nuevos bienes y tecnologías, y la especialización de las mujeres en aquellas actividades y procesos de producción realizados en el interior de los poblados e incluso de las propias viviendas, irían marcando, poco a poco no solo una división técnica del trabajo, sino una división en el acceso al poder. Un poder fundamentado en el acceso diferencial a las materias primas, a los nuevos instrumentos de producción, al conocimiento de las nuevas tecnologías y a las redes de comunicación e intercambio, y consolidado por el monopolio, físico y simbólico, de una actividad que hasta entonces solo se había puesto en práctica contra «los demás», la guerra, que pone en marcha una espiral de jerarquización que acabará afectando a toda la comunidad.

El ámbito doméstico de las actividades de mantenimiento pasará de ser el centro de la organización política, social y productiva de los grupos a convertirse en un ámbito fragmentado que se debe controlar y supeditar, tanto en lo relativo a la producción como a la reproducción, asegurando así la filiación hereditaria y la acumulación segregada de bienes de consumo y prestigio. Es en este nuevo paisaje de grupos cada vez más interconectados, caracterizado por el control guerrero del territorio y del intercambio, donde las mujeres no solo se vieron relegadas a un papel de subordinación a pesar de su labor estructural de mantenimiento de la vida social, sino que su trabajo productivo se recondujo, seguramente no sin resistencia, a sustentar estas nuevas formas sociales altamente jerarquizadas.

De hecho, la cultura ibérica, que se empieza a fraguar a partir del siglo VII aC, puede considerarse la culminación y la profundización de este proceso que caracteriza el final de la prehistoria en el noreste de la península ibérica. Se muestran ya claramente los rasgos de la sociedad fuertemente jerarquizada, guerrera y con los territorios políticos bien delimitados que se habían gestado a principios del primer milenio aC. Gran parte de las viviendas de los yacimientos ibéricos del noreste peninsular presentan rasgos comunes respecto a la medida y las formas de construcción. Parece que se trataba de espacios multifuncionales de vida cotidiana destinados a la producción y transformación de productos alimentarios y a la elaboración de los utensilios necesarios para el

mantenimiento y el cuidado de los grupos sociales que los vivían. Pero incluso en los asentamientos de menor tamaño, se documentan ciertos cambios probablemente relacionados con las transformaciones sociales y políticas del periodo. Estructuras arquitectónicas que presentan elementos de carácter singular por su medida, forma de construcción o contenido se han interpretado como lugares «públicos». En diversos casos, se han documentado evidencias de un incremento (y posible centralización) de la producción de tejidos y alimentos en espacios determinados dentro de algunos poblados (por ejemplo, en el de Mas Boscà de Badalona y el de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, en el Barcelonès).

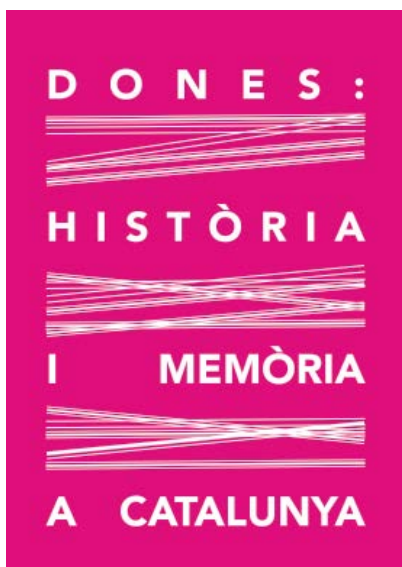
Los materiales arqueológicos que se encuentran en estos edificios son los mismos que aparecían en los demás ámbitos domésticos: torteras, pesos de telar, molinos barquiformes, etc., pero generalmente en mayor cantidad. Parece que nos encontramos ante una intensificación de la producción textil y alimentaria que superaba las formas de la producción a escala doméstica de la etapa anterior. En la fase del Ibérico Pleno emergen elites que habitaban en grandes residencias y que parecen haberse apropiado de parte de la producción como estrategia para consolidar la jerarquización social. Se documenta un aumento de los conflictos bélicos entre comunidades (aparición de fortificaciones y aumento de las tumbas de guerreros), el control de las prácticas rituales (en los «edificios públicos») y la centralización de algunos procesos productivos, empezando por algunas formas de trabajo relacionadas con las actividades de mantenimiento. Es posible que la evidencia que muestra la intensificación de la producción de telas y de alimentos en ciertos edificios singulares de los asentamientos ibéricos haya implicado una presión de las elites sobre los grupos domésticos, o específicamente sobre las mujeres, para conseguir una mayor producción y consumo relacionados con las formas de control y exhibición de la riqueza social. Aunque las elites ibéricas no parecen haber tenido un dominio total sobre la producción de tejidos o de alimentos, el aumento de la productividad ligada a estas actividades de mantenimiento pudo implicar la existencia de alguna forma de trabajo dependiente, probablemente femenino (González Marcén *et al.*, 2007).

En cualquier caso, se diría que, en este caso como en otros ejemplos históricos conocidos, la aparición de la estratificación se basó, al menos parcialmente, en el control de las actividades en el ámbito doméstico y de la supeditación del trabajo de las mujeres a la reproducción de formas sociales jerarquizadas.

Conclusiones

Retomando las preguntas iniciales de este texto, todo parece indicar que, en el caso específico del noreste de la península ibérica, en los pocos centenares de años que van desde la segunda mitad del II milenio aC hasta la aparición de la cultura ibérica, las transformaciones económicas y políticas condujeron a una relación diferente de hombres y mujeres con el poder. Aunque disponemos todavía de pocos estudios encaminados a establecer pautas, avances y retrocesos en este proceso, todo indica que es en la articulación de las actividades de mantenimiento cotidiano y la reproducción con el resto de actividades (productivas, sociales y políticas) donde encontraremos las respuestas a estas cuestiones.

Desde una perspectiva más amplia, la construcción de sistemas de género y su articulación con las formas de producción y reproducción, especialmente de las actividades de mantenimiento de la vida social, nos aportan las claves, hasta ahora tan solo consideradas, para entender no solo la aparición de las desigualdades sexuales, sino para acercarnos, en general, a las prácticas y las formas sociales e ideológicas que fundamentan nuestro mundo actual. Unas prácticas, protagonizadas por seres humanos diversos y con identidades plurales, que la arqueología feminista propone como el eje vertebrador de un nuevo relato sobre la (pre)historia.

Article publicat a:

Títol: Dones: història i memòria a Catalunya

Edició: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Agència Catalana del Patrimoni Cultural, Museu d'Història de Catalunya

Coordinació: Raquel Castellà

Textos: Mònica Borrell-Cairol, Mariela Fargas, Paloma González, Martín Iturralde, Mary Nash, Marina Picazo, Josep Suñé, Teresa Vinyoles

Disseny gràfic: L'Apòstrof, SCCL

Correcció lingüística: Traductorum

© **de les fotografies:** Arxiu Ca la Dona, Arxiu Josep Castellà, Photoaisa, Prisma

© **d'aquesta edició:** Museu d'Història de Catalunya

ISBN: 978 – 84 – 393 – 9681 – 9

